

עיונים בתקומת ישראל, ב

איל כפכפי

פנחס גינוסר (עורך), עיונים בתקומת ישראל, כ (1992), 490 עמודים בעברית, תמציות באנגלית.

כן יש לציין שפרידריך אנגלס, רעו הגוי, עשה הרבה למיתון המסקנות האנטישמיות של מרקס.

היה צורך רב לפעול נגד האנטישמיות אצל המהפכנים והסוציאליסטים לגוניהם השונים, החל מה'נרדניה ווליה', התנועה המהפכנית הרוסית במחצית השנייה של המאה הי"ט, והמשך במרקסיזם האורתודוקסי מבית-מדרשו של קרל קאוטסקי, ממנהיגי המפלגה הסוציאל-דמוקרטית הגרמנית, ואמנם עמלו של אנגלס לא היה לשווא; בזכותו פורש גם מרקס באורח אנטישמי פחות מכפי שהתכוון, ואוגוסט בבל הצליח לקבע עמדה לא-אנטישמית של המפלגה הסוציאל-דמוקרטית הגרמנית, אם כי גם עמדה זו לוותה בהגדרת הקפיטליסט היהודי במפורש כאויב, לא יחיד, של הסוציאל-דמוקרטיה. בכך לא הסתיים המאבק בין האנטישמים למתנגדיהם בתנועה הסוציאליסטית. חלק מהמרקסיסטים הוקיעו כפילושמיות כל הגנה על היהודים החורגת באיזה שהוא אופן מזכויותיהם כבני אדם, כפרטים בעלי זכויות אזרח; בוודאי גינו כל התעקשות של אדם שטען שהוא יהודי. כך העלה קאוטסקי לראשונה את הרעיון שהיהודים

כמו הכרך הראשון של כתב-עת זה כך גם הכרך השני מלא עניין. ההיסטוריה המסופרת – כולה רוטטת מאקטואליות, אפילו מה שמספר שלמה נאמן על ראשית היריבות בין המרקסיזם לציונות הסוציאליסטית רווי באווירת ימים אלה של התפכחות ואף ייאוש מאידאולוגיות ומאור-טופיות הן בתחום הלאומי והן בתחום הסוציאליסטי. בימים שהאנטישמיות זוקרת את ראשה המכוער בתקיפות חולנית במיוחד מבין החורבות של גרמניה המזרחית לא נעים לאנשים שהחלו את התפתחותם הרוחנית לאור משנתו של קרל מרקס להיווכח שדעתו על היהודים לא היתה פרי הגות ומחקר. מי שהתיש כוחותיו בחקירה מדוקדקת ומעמיקה של ההיסטוריה והחברה האנגלית והחברות הפרימיטיביות והמתקדמות בהתבססו על ספרים אינספור, שרבט בחופזה את הכללותיו המסוכנות על היהודים על סמך מה שקלט ופלט מבלי משים כמעט מהסביבה שבה גדל ואולי לא פחות מכך ממעמקי תודעתו ההיודית המוכחשת. במידה שאבות זכאים להערכה גם בזכות בנותיהם יש לזקוף לזכותו של מרקס שהצעירה בבנותיו, אליאונור שנקראה טוסי, היתה יהודיה גאה. כמו

מבחינה עובדתית שהרי רוב היהודים לא היו מיליונרים ומנצלים ולפיכך המינוח 'הממון היהודי' איננו מדויק. עם זאת נראה לי שכוחו של בית רוטשילד, שבעבר עסקתי קצת בחקירתו, לא היה עניין מיתי. אפשר לומר – ואינני אומרת שנאמן גרס כך – שאנשים כמרקס והרצל למשל הוכו בעוורון בגלל רגשות, עבר משפחתי, דעות קדומות או אנטישמיות או זהות יהודית מוכחשת ומודחקת, ולפיכך ראו כאנשי הכספים היהודים גורם ריאלי ביחסים בין היהודים לעולם ולא רק מיתוס. אך אני סבורה שזה אכן היה גורם ריאלי בהחלט, והעובדה שהיו בארצות-הברית אילי הון גדולים יותר איננה מוכיחה את ההיפך בגלל הקשרים שנטו בין המרכז הפיננסי האירופי לאמריקני!

מאמרו של יצחק גרינברג על תרומתה של חברת העובדים לקליטת העלייה הגדולה בשנות החמישים משך את תשומת לבי על רקע ירידת מעמדו של גורם זה שהיה עשוי לתרום גם כיום לקליטת העלייה. המדיניות של ההסתדרות מראשיתה בשנות העשרים העדיפה צמיחה מהירה לעתים תוך ויתור על יעילות כלכלית ורווח. חברת העובדים, כלומר ההסתדרות הכללית, המכשיר המעמדי הסוציאליסטי, ניהלה בעצם מדיניות כלכלית לאומית. זה היה המחנה הלאומי האמיתי ששם בראש מעייניו לא רווחים כלכליים אלא את בניית האומה. כמה מעקרונותיה היו חינוכיים-אידאולוגיים כגון עבודת הכפיים ורכישת קרקעות ללא שיקולי תועלת כלכלית מיידית. המכשיר המעמדי של הפועלים היה לגורם העיקרי שדחף לקליטת עוד פועלים שהתחרו בפועלים הוותיקים. כלומר חברת

המסרבים להיות מהפכנים תוך נטישת זהותם והתחברות אל הרוב אשמים בפוגרומים – אלה שהיו, דוגמת קישינב, וגם אלה שיהיו. בבטאוני הסוציאליסטים ניטש ויכוח עז על היהודים והאנטישמיות ביחסן לקפיטליזם ולמ־הפכה ורבים מהמתווכחים היו יהודים שהסוו את זהותם בשמות לועזיים. אבל לא רק היהודים עסקו בפולמוס על היחס בין לאומיות יהודית על גווניה השונים לסוציאליזם. קאוטסקי, שהפגין אדישות כלפי טבח קישינב, המשיך לעסוק בבעיה הסבוכה גם בשנים לאחר מכן. נאמן סבור שאין לתמוה על כך שהתנהל פול־מוס כזה אף־על־פי שפועלי ציון היתה מפלגה קטנה ומפולגת. היומרה הטוטלית של הסוציאליזם לספק תשובה ניצחת לכל הבעיות של האנושות לא יכלה לעלות בקנה אחד עם הכרה בלאומיות היהודית.

נאמן מדמה את המאבק בין הציונות הסוציאליסטית, תנועה זעירה בממדים סוציאליסטיים עולמיים, לבין המרקסיזם למאבק של דוד בגולית. התיאור מעניין מאוד. אני חולקת על נאמן רק בנקודה אחת: לדבריו טענת המרקסיזם שכוח הממון היהודי מהווה עוצמה כלכלית משמעותית לא היתה אלא מיתוס. ההון האמריקני היה גדול מזה של בית רוטשילד. נאמן מביא כראיה לקביעתו את העובדה שכבר אנגלס ניסה להקטין בחשיבותו של הממון היהודי. לדעתי זו אינה ראיה. עמדתו של אנגלס היתה מוצדקת מבחינה פוליטית וחינוכית כדי למנוע את התגברות הצד המכוּעַר והמסוכן של האנטישמיות בתוך התנועה הסוציאליסטית (ראה הערה מס' 19 בעמ' 37). כמנהיג תנועה אחראי וכבעל השקפת עולם הומניסטית עשה כל שביכולתו לפרש את מרקס באופן שהתנועה הרחבה לא תהיה תנועה אנטישמית ולא תזדקק לטקטיקת קולת של 'ניצול ההתעוררות' האנטישמית כביכול לשם שמים, כלומר למען המהפכה הסוציאלית. עמדתו של אנגלס היתה נכונה גם

1 להמחשת כוחו של בית רוטשילד עיין למשל: F. Stern, *Gold and Iron: Bismark, Bleichroder and the Building of the German Empire*, New York 1977

להסתדרות פועלי הבניין בשנת 1949 לפרק את סולל בונה ולהיות היא עצמה הנושא של הבנייה. הצעה זו רומזה לאפשרות שבן-גוריון רצה לערער את כוחה של ההסתדרות הכללית כחברת עובדים. גרינברג מעלה השערה זו, והיא מעניינת במיוחד על רקע העובדה שהילל דן הציע הצעה הפוכה: להפוך את סולל בונה עצמו למכשיר של המדינה, ודוד רמז כבר המציא לו שם חדש: אביגדור.²

גורם נוסף במדיניות ההתעצמות הכלכלית של חברת העובדים היה, לדברי גרינברג, חברת כור, גם היא חלק מסולל בונה. לא זו בלבד שהיא הגדילה את מפעליה והועידה אותם לייצור במיגוון תחומים אלא היא גם פרשה אותם ברחבי הארץ. היא הקימה במחצית הראשונה של שנות החמישים את המפעלים הבאים: חרסה בבאר-שבע, יובל גד באשקלון, נשר וחרושת מנועים ברמלה, טלרד בלוד, אליאנס בחדרה, סולתם ביקנעם וצינורות המזרח התיכון בעכו. זו היתה תרומה משמעותית לביסוס הייצוב של היהודי באזורי הפריפריה, ולעתים היו המפעלים הללו מקור התעסוקה היחיד במקומות אלו.

הנימוק של בניית מפעלים חדשים כדי למנוע פיטורי פועלים היה תקף בימים ההם, מציין גרינברג, אם כי הוא סויג לאחר זמן בצורך ביעילות כלכלית. בצד התעשייה התרחבו גם מוסדות האשראי של חברת העובדים שלע-תים נגרמו להם הפסדים משום שפתחו סניפים במקומות שאליהם הגיעו העולים. בנק הפועלים שהפך יותר ויותר למכשיר הכספי הבלעדי של חברת העובדים הרחיב את מספר לקוחותיו, ובשנים 1948-1956 עלה מספר החברים בקופות החסכון מ-38,000 ל-132,000. אולם ההתרחבות המהירה באה על חשבון החיוניות של הצורות

העובדים התאפיינה באידאולוגיה ובפעילות שאינן מאפיינות בעיקרן איגודי עובדים בעלי אינטרסים מקצועיים צרים אלא הן לאומיות וסוציאליסטיות כמוכן הקונסטרוקטיווי. מדיניות של צמיחה והרחבה מתמדת הנחתה את המשביר המרכזי למשל ועל כן הרבה לתת אשראי ללקוחותיו. כך נהגו גם המשקים שקלטו עוד ועוד עולים גם מבלי שניתנו להם אמצעי ייצור חדשים, ופתרו לעתים את בעיית עודף הידיים העובדות באמצעות הפנייתן לעבודות חוץ. אחד המפעלים שהרבו תעסוקה היה סולל בונה וגם הוא נקט מדיניות אשראי מרחיבה. בשנים שלפני הקמת המדינה ניסו המכשירים הכלכליים של חברת העובדים להיערך לקראת הקמתה והתאמצו למצוא כל מקור אפשרי לכניסה לכל המקצועות האפשריים בארץ כדי להכין תשתית לקליטת המונים. בזה היו מאוחדים כולם גם לאחר קום המדינה. חברת העובדים היתה חייבת ליזום הקמת תעשיות והפעם גם באזורי הספר שנכבשו במלחמת העצמאות והיה צורך דחוף לאכלסם. סולל בונה מילא תפקיד חשוב בבנייה. אבל זו לא התרחבה כפי שנדרש, עקב מחסור חמור בחומרי גלם שחלק חשוב מהם, ברזל ועצים, היה צורך לקנות ומלאי המטבע הקשה הידלדל מאוד. הפועלים נמשכו לעבוד במגזר הפרטי והעירוני ששילם יותר, וקשה היה להשיג פועלי בניין מקצועיים לבנייה הציבורית. וככל זאת בנה סולל בונה הרבה. חברה זו היתה הבונה העיקרי של דירות לעולים. היא הקדימה למכן את עבודת הבניין תוך לימוד מארצות-הברית וכן עסקה בהכשרה מקצועית. תכופות היה גרעין קטן של פועלים מקצועיים מדריך מאות עולים שבנו כך את בתיהם.

גרינברג מעיר ששרי ממשלת מפא"י לא תמיד העדיפו את סולל בונה. קפלן אסר על מונופוליציה ותבע שהחברה תעמוד במכרזים, ואילו בן-גוריון הרחיק לכת והציע למעשה

2 א' בילצקי, סולל בונה, 1924-1974, תל-אביב 1974, עמ' 334.

במאמרו הקודם על מושג החלוציות⁴ ובמאמר הנוכחי עבר המחבר לשפה סוציולוגית מכלילה והוא מעדיף אותה על פני התיאור הקונקרטי. כשלעצמי הייתי מעדיפה לו נשאר בשדה ההיסטוריה. כיוון שכתב על החלוציות בשפת הסיווג למינים ותת-מינים מוצא הקורא את עצמו במבוך. ניר עצמו מודה שבן-גוריון, אשר בצדק הוא עומד במרכז הדין כשמדובר במושג ה'חלוציות' בשנות המדינה הראשונות, 'לא היה הוגה דיעות שיטתי'. כלום לא מוטב היה לתאר, במקום לסווג, את מה שאיננו שיטתי? כלום לא מוטב היה להסביר מדוע נזקק בן-גוריון ל'חלוציות' בהוראה מסוימת בתנאים קונקרטיים מסוימים כדי להביס יריבים מסוימים או כדי להוביל להגשמתן של מטרות חינוכיות למדינה בעת זו או אחרת?

כך למשל ניר מציין שאחד מהאפיונים של בן-גוריון למושג ה'חלוציות' הוא המעטה ואולי אפילו טשטוש של תיאור הסבל וההקרבה העצמית של החלוץ והוא מביא לדוגמה מטפח משפטים מעניינים מפיו: 'כל מי שהוא חלוץ בנפשו אינו מתקנא באלה שאינם חלוצים, כי החלוציות יותר משהיא חובה ועול — היא זכות וברכה. החלוציות מעלה את האיש, מעשירה את חייו, מפרה כוחותיו הגנוזים; החלוציות היא מותר האדם' (עמ' 119, ההדגשה במקור, בדברי בן-גוריון).

האם די בדברים אלה לאשש את מסקנתו של ניר שבן-גוריון מיעט בסבל החלוצים כדי שיוכל להדגיש את המאור שבחלוציות שימשוך אחריו ככחבלי קסם רבים רבים לחיי חלוצים? מספקתני. דווקא המובאה מעמידה אותנו בפני האפשרות שבן-גוריון תבע סבל ואולי גם סבל

הקואופרטיביות, והן הפכו במידה רבה לפיק'ציה, כי הקואופרטיבים שהרחיבו משקם הפכו את חבריהם למעסיקים. ההתרחבות והקליטה מבלי להקפיד על שיקול כלכלי אפיינו גם את פעולתם של המשביר ושל אגודות הצרכנים. המשביר לעולה קם במיוחד כדי לסייע לעלייה והוא התפרש בכל רחבי הארץ ובתנאים שלא יכלו להביא לרווחיות. בריכוזי העולים לא היה נושא עצמאי לאגודות והניהול היה כרוך במש"כורות רבות ובתחבורה יקרה. העולים מצדם לא גילו נאמנות לצרכנייה ועברו פעמים רבות לקנות בחנוונות עצמחה במקומותיהם והתחרתה במשק ההסתדרותי והפסדיו גברו. למרות כל הבעיות והכשלונות מסכם המחבר את התרומה הגדולה שהרימה חברת העובדים על שלוחותיה לקליטת העלייה. המחבר מצדו תורם תרומה חשובה להכרת מקומה החינוכי של חברת העובדים בקליטת העלייה של אז, ומאמרו מעורר הרהורים לגבי ימינו אלה. האם באמת אפשר להניח לכוחות השוק החופשי לפתור את בעיית הקליטה ההמונית או שמא דרושה יוזמה ציבורית. בנוסף לכך הנסיון של חברת העובדים מזהיר מפני הקמה בלתי-מבוקרת של מפעלים בשוק שאינו סגור מפני תחרות מחוץ-לארץ ובמשק מודרני שאיננו יכול להתחרות בעבודה זולה.

מאמרו של הנרי ניר על החלוציות במדינת ישראל הוא המשך לעיסוקו הנרחב בסוגיית החלוציות ובתיאור היסטורי של התנועה הקיבוצית. עבודת הדוקטור שלו, 'הקיבוץ והחברה הכללית', פורסמה בהוצאת יד יצחק בן-צבי והיא אחד התיאורים החשובים והמהימנים של תנועה זו בשנות העשרים ובראשית שנות השלושים. לאחרונה פרסם בהוצאת אוניברסיטת אוקספורד כרך ראשון של ספרו על תולדות התנועה הקיבוצית.³ יש לראות אפוא בדבריו על החלוציות סיכום המושחת על מחקר רב שנים.

3 H. Near, *The Kibbutz Movement: A History, I, Origin and Growth, 1909-1939*, Oxford 1992

4 ה' ניר, הקיבוץ והחברה 1923-1933, ירושלים 1984.

והיעדים. החלוץ אינו מנהיג כי אם מונהג, למרות היותו עלית. הוא עלית משרתת ולא מנהיגה. אף-על-פי שבן-גוריון טען שחלוציות פירושה חיים על-פי צו המצפון, ומבחינה מסוימת הדבר מתאים לסעיף א לעיל, הרי החלוץ למעשה מבצע את הוראות המנהיגות. ג. השניות בין מנהיגות ל'מונהגות' שהיתה קיימת גם בגרסה הקודמת, התנועתית, של החלוציות לבשה צורה ממלכתית. 'תרגום הפקודות של שר ההסטוריה למונחים מעשיים — אלו אינם תפקידים של החלוצים עצמם אלא של מוסדות המדינה'.

ד. החלוציות היא עניין של התנדבות הפרט שכן אם תתנדב קבוצה היא עלולה ל'התנדב' גם להתוות את מטרותיה של החלוציות. גופים חלקיים (שאינם ממלכתיים, אלא מייצגים חלק מן הציבור בלבד, כמו ההסתדרות או כל גוף אחר) ברוכים בתנאי שהם מסתפקים בתפקיד של גיוס כוח האדם החלוצי ליעדים שהמדינה קובעת.

נר טוען שבן-גוריון טעה כשהתקיף את התנועה הקיבוצית שכן:

אנשי הקיבוצים — חלוצים, גם על פי הגדרותיו — היו בעלי בריתו הטבעיים בנסיבותיו להתמודד עם בעיות הזמן; אך המחלוקת הפוליטית, שהוא ייחס לה חשיבות עליונה, מנעה ממנו לפנות אליהן ולחפש פתרון משותף מתוך רצון טוב. מנהיגיהם אף נרתעו מהעמקה בשאלות שהוא העלה, עקב סגנונו הכבדה והבלתי הוגן... במקום חיפוש דרך באו שמרנות והסתגרות (עמ' 139).

נדגים את הסגנון הכבדה. הציטוט שהביא ניר מנאומו של בן-גוריון 'בוש ונכלם' (עמ' 126) קצר מכדי להמחיש את טיבה של המתקפה שניהל בן-גוריון נגד התנועה הקיבוצית בינואר 1950:

ללא גבול מהחלוצים. הרבה יותר מכפי כוחם של המונים לשאת. האם אין זו הטפה לחלוצים של אז, כלומר בעיקר לאנשי התנועות הקיבוציות, שאל להם לקנא ברמת החיים של הפועל בעיר לא כל שכן של מי שאינו פועל? האם אין זו הטפת מוסר לאלה שבחרו בחיי חלוצים שעליהם לשאת בתוצאות ולא לרגון שאין להם למשל שיכון הולם או שגם שיכון לקליטת העלייה לא ניתן להם? אולי מי שהוא חלוץ חייב להישאר מהפכן ואסור לו להגיע אל שום מנוחה ונחלה? לפיכך אי האזכור של הסבל שעליו מצביע ניר יכול להוכיח בדיוק ההיפך ממה שביקש. הכול תלוי בהקשר שבו נאמרו הדברים, ועל אחת כמה וכמה מפי פוליטיקאי מוכשר ועתיר נסיון כבן-גוריון. לא לחינם מספר לנו ניר שבן-גוריון לא ראה צורך להגדיל את כוח הקליטה של הקיבוצים באמצעות שיכון נים למשל, וזאת אף-על-פי שהקיבוץ היה בעצם החברה היחידה שקלטה את העולים בביתה. ויש להוסיף שהוא אף חיינך חברות נוער וכך הציל ילדים רבים מהזנחה חינוכית. ניר משער שגם מדיניות קליטה נדיבה של הממשלה כלפי הקיבוצים לא היתה מגדילה בהרבה את אוכלוסייתם. אבל גם אילו הגדילה אותה במעט היתה לכך חשיבות עצומה, הן עבור הנשואים בקיבוצים, שכן אף תוספת אוכלוסייה לא גדולה יכלה לשנות כליל את מצבם של היישובים, והן עבור אלה שעשויים היו לשהות בקיבוצים ולו חקופה קצרה, ולזכות בהם לעבודה, לחינוך לילדים ולרכישת מושגי יסוד ולהשפיע אחר כך על ציבורי עולים רחבים יותר.

למרות הסתייגויות אלו יש בהכללות של ניר גם תרומה של ממש להכנת תפיסתו של בן-גוריון את החלוציות:

א. הניתוק בין אפיון חברתי כלשהו, מעמדי או תנועתי, לבין אפיון החלוץ. תכונות החלוץ הן תכונות של האיש כפרט. ב. הניתוק בין החלוץ לבין הצבת המטרות

התקציב לשיכון שלא ניתן לתנועות הקיבו- ציות, אף שהן קלטו ילדים ונוער בהשקעה קטנה יחסית למה שהשקיעה המדינה בנוער במוסדות שהחזיקה מתקציבים ציבוריים, לא היה עיקר הפגיעה של בן-גוריון בתנועה הקיבו- צית. הפגיעה העיקרית היתה מוראלית: בן- גוריון השפיל בנאומיו הפומביים את התנועה הקיבוצית; רכושה העיקרי היה ההכרה מצד שכבות רחבות בעם בחלוציותה ובן-גוריון בחר לפגוע בנקודה רגישה זאת ולערער את בטחונה העצמי של התנועה. ניר מציג בפירוט את האשמתו של בן-גוריון שהתנועה הקיבוצית לא התגייסה למלחמת העצמאות; זאת היתה עלילה, האם בן-גוריון היה מעוניין בכך שההילה הבטחונית של התנועה הקיבוצית תיעלם?

מתיאור יחסו של בן-גוריון, נציג החלוציות הישנה, לתנועה הקיבוצית פונה ניר להגדרות מושג החלוציות בתנועה זו. וכאן שוב מפריעה לדעתי התלישה מן ההקשר. ניר מכיר היטב את תולדות הקיבוץ הארצי ומנסה לתמצת מתוכן את מושג החלוציות של תנועה זו. דא עקא שזה עבר טרנספורמציה קריטית ממש בתקופה שממנה בחר להביא את הציטטות המציגות את מושג ה'אוונגרד', כלומר החלוץ. במנותק מההקשר שבו נכתבו הדברים נראות השורות מתוך מאמרו של יעקב חזן משנת 1952 כמבס- סות את התיזה של פוליטיזציה מרחיקת לכת של מושג ה'אוונגרד'. אלא שבאותה סיטואציה הציג חזן דווקא את הקוטב שנאבק על מקומו של הקיבוץ הארצי, החלוץ הציוני הקונסטרו- קטיווי, נגד החברים שכבר לא היו מוכנים להעניק לקיבוץ את מעמד הבכורה במפלגה. באותם ימים ניטש בקיבוץ הארצי ויכוח בשאלה מיהו האוונגרד; אנשי ריפטין טענו שהאוונגרד הוא המפלגה המהפכנית ואילו חזן וחבריו טענו שהקיבוץ הוא האוונגרד. הפשרה הכואבת

אני רואה את עצמי כחלוץ ואינני זקוק לאסמכתא לא של בר יהודה, לא של י. ריפטין ואף לא של חבר הכנסת לנדאו [מחירות]. התנועה הדוגלת בחלוציות לא הכזיבה מעולם כפי שהכזיבה בשטח זה... אלפי החלוצים שעשו גדולות במשקיהם ובקיבוציהם — מה עשו בשביל העלייה? בשביל עליה של ביתם — כן, בשביל עליה של קיבוצם — כן, אבל מה הם עשו בשביל שלוש מאות אלף יהודים? אני בוש ונכלם... מה הם עשו? ... עוד לא היה כשלון כזה ואני בוש ונכלם. הם עצמם חלקו את מיטתם ואת פיתם עם אלה שהולכים למשק שלהם, אבל היהודים שבאים הנה אינם רוצים ללכת למשקים. הם רוצים סתם להיות חקלאים. איך קולטים אותם, איך נהגו כלפיהם? זהו ערעור הערכים החלו- ציים.⁵

זאת לא היתה טעות וגם לא העלאת שאלות לדיון בסגנון בוטה בלבד אלא התקפה פרועה ומבזה על התנועה הקיבוצית כולה, תוך אזכור אישיה לצד אישיות מחירות שבן-גוריון החרים אותה אז והוציאה מעבר לגדר הלגיטימיות הצי- בורית. כך בדיוק נהג כלפי הפלמ"ח כאשר הסמיך את פירוקו לפירוק האצ"ל והלח"י בנאור מיו על הממלכתיות בצבא. הביזוי כוון דווקא לעבר הערכים המקודשים ביותר של התנועה הקיבוצית שהתבטאו בנכונות לקלוט עולים בבית, לאכול עימם, להלין את ילדיהם יחד עם ילדי המשק ולחלק את מעט הרכוש שנצבר בעמל פרך של שנים רבות עם החדשים מקרוב באו. ערכים אלה דווקא הם שזכו לאות הקלון של אגואיזם צר.

5 דברי בן-גוריון בכנסת מצוטטים אצל א' ציזלינג, בוש ונכלם, תל-אביב 1951.

מדובר בכל מדעני הגרעין המבריקים שישראל גידלה וטיפחה, כולם אנשים שהיו קשורים בצורה זו או אחרת למאמצים של ישראל בשטח הנשק ובוודאי הכירו את הנושא מקרוב, הרי אין זו חבורת תמהונים רדיקליים ותמימים שהתנגדו לפצצה. אלה נטו לראות בארנסט דוד ברגמן ד"ר סטריינג'לב חסר אחריות, וגם את פרס ראו באור לא חיובי כמי שמתחבר אל לאומנים צרפתיים דווקא כאשר מתחולל מאבק איתנים נגד תפוצת הנשק הגרעיני בעולם. פרס גם הוא לא טמן את ידו בצלחת. הוא האשים בנאום פומבי את המדענים בהסתגרות במגדל השן של המחקר העיוני בעת שישראל עסוקה בהתקנת נשק סודי.

ישראל הורידה מסך של השתקה על הנאום הנמרץ של פרס. השגרירות הבריטית בכל זאת הצליחה לגלות משהו על המחלוקת בתוך ישראל; מאיר וייסגל שעמד בראש מכון וייצמן חשף טפח מהמחלוקת הגרעינית בישראל וטען שזה זמן מה מתנהל ויכוח בתוך משרד הבטחון אם לפתח פצצה אטומית. האלוף דן טולקור-בסקי, שהתפטר זמן קצר קודם לכן מהפיקוד על חיל האוויר, מונה לתפקיד מנהל רשות התכנון והפיתוח במשרד הבטחון ויועץ לרמטכ"ל וכמסגרת תפקידו זה הוטל עליו לבחון את מדיניות האטום; הוא הגיע למסקנה שאין לפתח בארץ פצצת אטום, שכן להערכתו זה יהיה 'מהלך טפשי' כי הסובייטים לא יאחרו לתת לערבים פצצה. יתר על כן התגלה שהקצונה הבכירה של ישראל מתנגדת ברובה להכנסת הנשק הגרעיני למזרח התיכון. אך פרס היה להוט לייצר פצצה ואילו בן-גוריון רצה כור שאחר כך אפשר יהיה להתקין בו גם פצצה. למעשה טוען אהרונסון באורח משכנע שבן-גוריון היה להוט לא פחות להשגת הפצצה (עמ' 152).

שהושגה היתה שהקיבוץ הוא האוונגרד בתוך האוונגרד. חזן וחבריו המשיכו להיאבק כדי להחזיר לקיבוץ הארצי את מלוא העטרת של החלוץ בעוד שהשמאל דחק להעברת מרכז הכובד של האוונגרד למפלגה. אין צריך לומר שזה היה גם מאבק על ההנהגה — והוא התפוצץ ברעש גדול בסוף אותה שנה, בפרשת משפט פראג.⁶

ניר אכן עוקב אחר הפוליטיזציה של מושג ה'אוונגרד' גם בשתי התנועות הקיבוציות שהתנגדו לבן-גוריון ומגיע למסקנה שגם אצלן חל תהליך זה. החלוציות עברה מפנה, לא עוד התגדרות בגדרות של הגשמה התיישבותית אלא עצם ההשתייכות למפלגה מסוימת היא חלוציות. לסיכום נאמר שמאמרו של ניר תורם להבהרת המושג 'חלוץ' בעיקר על-פי תפיסתו של בן-גוריון בשנות המדינה, אם כי לו היה המאמר היסטורי יותר ופחות סוציולוגי, היה בכוחו להיטיב לבחון את המושג ואז גם היתה אולי משתבצת לתוכו הפרישה לשדה-בוקר, מאורע מרכזי בתקופתו וחינוי להבנת החלוציות של בן-גוריון.

שלמה אהרונסון עוסק בנושא הגרעיני זה שנים. במאמרו 'אור חדש על דוקטרינת "המחסה ליום סגריר"', הוא פורש בפנינו את המחלוקת על תפוצת הנשק הגרעיני במערב בכלל ובישראל בפרט. המאמר המעניין סובל מסתירה פנימית: מצד אחד מתוארים מתנגדי הפיתוח הגרעיני כאנשי שמאל וימין רדיקליים ובלתי-מציאותיים; לדבריו 'הם לא הביאו בחשבון את האפשרות שהערבים יחתרו ממילא לפצצה, גם ללא האתגר הגרעיני שישראל תציב בפניהם' (עמ' 151). ומצד אחר הוא חושף בפני הקורא את העובדה שציין שמעון פרס עצמו — 'כל הקהיליה המדעית היתה נגד דימונה'. אם

6 א' צור, 'בין איחוד לפילוג: מפ"ם וחיבותיה'; השמאל המאוחד, בעריכת א' מרגלית, גבעת-חביבה, 1991, עמ' 124; 'ישי', 'החזון ולקחו' —

השפעת משפט פראג על מפ"ם, מדינה מימשל ויחסים בינלאומיים, 7 (אביב 1975), עמ' 76-91; א' כפכפי, אמת או אמונה, ירושלים 1992, פרק 9.

הישראלי. היא לא היתה בבחינת מחזור על הפת-חיים אלא הגישה סיוע של ממש לייצור פצצת האטום הצרפתית וזאת אף שהיתה מודעת לעמדתם של האמריקנים. לדברי המקור הצרפתי, סיעה ישראל בתכנון הפצצה הצרפתי-תית הודות לציוד מחשוב אמריקני שהיה ברשותה. וושינגטון סרבה לספקו לצרפתים, הואיל וארה"ב עשתה כל שביכולתה למען הגבלת התפוצה של הנשק הגרעיני בעולם' (עמ' 147).

האמריקנים שלא סמכו על הצרפתים נתנו משום מה אמון בישראלים ולפיכך סיפקו להם כור וציוד מדעי. ואילו הישראלים מעלו כאמונם וסייעו לייצור הפצצה הצרפתית. האם גמלה צרפת לישראל מידה כנגד מידה על מעשי התרמית נגד המעצמה שהיטיבה עמה מאז הקמתה? נראה שלא. במאי 1960, לאחר שננונה הפצצה בידם, בין היתר הודות לסיוע הישראלי, איימו הצרפתים על הישראלים שיפסיקו כל שיתוף פעולה עימם אם לא יחשפו את דימונה בפני הסוכנות הבינלאומית לאנרגיה אטומית. וזאת בשלב המכריע, לפני שהיה לישראל מתקן להפרדת פלוטוניום – תנאי הכרחי לייצור הפצצה. אהרונסון טוען שמשבר זה בין הישראלים לצרפתים לא פורסם כלל. אין לומר שלא ידעו עליו כלל בישראל; ישעיהו ליבוביץ' ואליעזר לבנה חגגו והזמינו את דן מרגלית לחוג 'על חורבות דימונה'. אך בן-גוריון ניסה לשכנע את הגנרל דה-גול שישראל מתחייבת שלא להתפשט על חשבון הערבים ושלא להשפיל אותם ובכלל – היא גם לא תחקין פצצה; היא רוצה כור רק לצורכי שלום וגם תכריז על כך. ובן-גוריון אכן יצא בהכרזה כזאת בדצמבר 1960. אהרונסון טוען מפי המקורות הצרפתיים

מדבריו של אהרונסון ניתן אולי ללמוד מה היה המניע להענקת אות לגיון הכבוד לטולקור-בסקי בנובמבר 1958 על-ידי שגריר צרפת פייר זילבר בנוכחות הרמטכ"ל וקצינים בכירים וכמובן פרס;⁷ אלא שהכיבודים לא סילקו את חילוקי הדעות. מה שמספר לנו אהרונסון מפי הבריטים וממסמכיהם נודע לי כבר לפני כשלוש שנים ממסמך שמצאתי בארכיון הלאומי האמריקני. מחברר שהשגרירות האמריקנית פעלה, מסיבותיה שלה, לא פחות מזו הבריטית. היא דיווחה שבאפריל 1959 הגיש טולקובסקי את התפטרותו מתפקידו במשרד הבטחון ו'לא היו כל הסברים לצעד זה, שעורר צער רב בחוגים בטחוניים ומדעיים'. לאחר פרישתו מחיל האוויר התנה טולקובסקי את קבלת תפקידו החדש בכך שיתאפשר לו ללמוד את הנושא הגרעיני קודם שייכנס לתפקיד. הוא ערך מסע לימודים באנגליה ובצרפת ללימוד הנושא ובשובו לישראל הגיש לשר הבטחון את הצעור-תיו והמלצותיו 'ביחס לדרכי התיכנון והמחקר המדעי'.⁸ האמריקנים סברו שהתפטרותו נבעה ממחלוקת עם פרס. בינואר 1959 נאם פרס במכון וייצמן וביקר אותה קשה על שאיננו עוסק במה שישראל זקוקה לו. הוא דיבר על הנשק הסופי ומסתבר שהתכוון לפצצת אטום. עוד ציין שלישראל קשרים בעניין זה עם דרום אפריקה ועם צרפת. ואילו טולקובסקי גרס כאמור שישראל אינה צריכה לייצר ואף לא לנסות להשיג נשק גרעיני.⁹

ממאמרו של אהרונסון למדים אנו שלארצות-הברית היו סיבות טובות מאוד לרגוז על ישראל ואף לראות בה גורם המסכן את שלום העולם. ישראל לא היתה שותף זעיר וחסר-אונים במערכה על הנשק האטומי הצרפתי-

9 באפריל 1959. American Embassy to the 'State', 3 June 1959, NA, 784 A. 551/6-259 CAA

7 'אות לגיון הכבוד הצרפתי הוענק לאלוף דן טולקור-בסקי'. למרחב, 28 בנובמבר 1958.
8 'אלוף דן טולקובסקי הגיש התפטרותו', שם, 26

כל אלה השתלבו היטב בקשרים האירופיים באוריינטציה שכונתה פעם 'גשר מעל לים התיכון' אשר נמתח מישראל לעבר היסודות הלאומניים בצרפת ובגרמניה, יריביהם המושב-עים של וילי ברנדט ומנדס פראנס. אהרונוסון מציב סימן שאלה על ההנחה שהברית שנכרתה בין צמרת אחדות-העבודה לצמרת מפא"י ב'פרשה' היתה ברית קונוונציונלית נגד הברית הגרעינית של בן-גוריון וצעיריו. לדבריו יגאל אלון התנגד לנשק האטומי ואף שיתף פעולה בחשאי עם הוועד לפירוז גרעיני. הוא רומז שוועד זה יחד עם המתפטרים (שרי אחדות-העבודה ומפ"י) היו אולי האשמים בקלקול היחסים עם צרפת כי חשפו את הסוד, אבל הרי קראנו במאמרו על הסוד שגילה פרס בנאום שאותו הזכרנו לעיל במכון וייצמן (עמ' 151-152). גולדה מאיר לא התנגדה לתוכנית הגרעינית אף-על-פי שהיחסים עם ארצות-הברית היו בכת עינה. צמרת מפא"י לא שללה באופן מוחלט את התוכנית האטומית אלא שקלה זאת ביחס לגורמים אחרים כמו פיקוח דמוקרטי מצד הכנסת על התקציב, היחסים בין גרמניה לנאצר ועידוד תוכנית הטילים שלו וכן עלות הפרויקט לעומת משימות אחרות. מדבריו עולה כי ראוי לבחון אם אכן היה קשר בין 'הפרשה' לעניין הגרעיני, כפי שטוען חגי אשר. היחס בין המשברים במדיניות החוץ, עם צרפת, עם ארצות-הברית ועם גרמניה, לבין 'הפרשה' זקוק לתיאור מפורט.

אף-על-פי-כן אהרונוסון עצמו אינו יכול להימנע מהערות הקושרות את 'הפרשה' לעניין הגרעיני. פנחס לבון בהיותו שר הבטחון התנגד לתוכניות הגרעיניות של ברגמן. שמואל סמבר-רסקי שהיה אז יושב-ראש המועצה המדעית העיד בפני אהרונוסון על כך. הרבה פחות מבוסס מה שהוא אומר על 'עסק הביש' בלא שום אסמכתא (עמ' 161). כתב פולמוס מובהק זה נגד

שלו שהצרפתים רק עיכבו את המהלך ומאחורי גבו של דה-גול המשיכו לבנות את הכור וסיפקו לישראל את המתקן להפרדת פלוטוניום. אהרונוסון קושר את המפנה האנטי-ישראלי במדיניותו של דה-גול בהחלטה לצאת מאלג'יריה. הממסדים הצבאיים של צרפת וישראל שהיו קשורים זה בזה היו מבחינתו איום. לפי תיאור זה פרס וחבריו כבר לא צידדו בהמשך שלטונו של דה-גול והעריכו שגי מולה וחבריו-חבריהם ישובו לשלטון. מה שקירב שוב באורח יחסי את דה-גול לישראלים היה הגישה הצוננת של ושינגטון כלפיו גם לאחר שהיתה לו פצצה — ואולי דווקא משום כך.

אהרונוסון פורש על סמך מקורות ועדויות את המחלוקת בין השמאל הבריטי ואולי גם הגרמני לבין הימין הצרפתי והגרמני על תפוצת הנשק הגרעיני. מנהיגי הלייבור היו אחוזי פחד שמא תיהפך אירופה ל'הידרה' בעלת מספר ראשי נפץ גרעיניים. דניס הילי, ריצ'רד קרוסמן וחבריהם מוכנים היו לוותר אף על הפצצה הבריטית כדי לפתות את אחיהם הגרמנים והצרפתים באירופה לוותר על כוח גרעיני עצמאי, אבל הדבר לא עלה בידם. ואילו הישראלים, ובמיוחד בן-גוריון ושליתו פרס, קשרו קשרים עם הימין הצרפתי והגרמני שמנהיגו המרכזי, פרנץ יוזף שטראוס, היה מאוד לא אהוד בקרב המפלגות הסוציאליסטיות הדמוקרטיות של אירופה ובריטניה. הקשרים עימו והמגמות לפיתוח נשק אטומי עצמאי באירופה ובישראל הביאו את הילי לכנות את פרס 'פשיסט'.

למעשה חלק מצמרת מפא"י ולא רק שמאל-נים 'רדיקליים' אחדים התנגדו לקשרים המיוחדים והחשאיים בתחום הגרעיני עם גרמניה וצרפת. התנגדות זו השתלבה במאבק הפנימי במפא"י באותה תקופה, בראשית ימי 'הפרשה'. ההתקפות על ההסתדרות, הבוז לערכים חברתיים, האטטיזם המודגש והסגידה לצה"ל —

פרישת בן-גוריון היה משבר גרעיני. מכל מקום עובדה היא שהוא החל להתחרט על פרישתו ורצה לחזור לשלטון לאחר שהנשיא קנדי נרצח. לסיכום, כרך 'עיונים' שלפנינו מלא וגדוש, ובחרתי את המאמרים לסקירה זו על-פי התעניינותי האישית ושייכותם לתחומי המחקר שלי. אין בבחירה משום הבעת דעה על חשיבות המאמרים שאליהם לא התייחסתי. בין המאמרים שלא הזכרתי ישנו למשל אחד פרובוקטיבי מאוד על סופרי 'משא', שהיו שבוים בימים ההם בהערצה לברית-המועצות ועל יחסם לבן-גוריון — מאת משה שמיר. הוא חוזר בתשובה, וכדרכם של רבים מאלה הוא קיצוני באהדתו לבן-גוריון. אפשר שעקב כך כתבה המערכת שהיא 'שמחה' (עמ' 411) להביא את דבריו.

לבון ב'פרשה' מתפרסם ממש בעצם הימים שבהם יצא לאור ספר של שבתאי טבת, אחד מאנשי בן-גוריון ודיין המובהקים, שאפילו הוא נאלץ להודות שלבון היו לפחות כמה טענות בסיסיות נכונות.¹⁰ אהרונסון מסיים את מאמרו באורח קטוע. הוא מזכיר את התפטרות בן-גוריון בשנת 1963, דווקא כשהכול התנהל כשורה ולישראל היה כבר מתקן הפרדה. אבל התקרבות ישראל ליכולת גרעינית היא שגרמה להחרפת היחסים עם הנשיא האמריקני היחיד שהציק לישראלים באופן ממשי בעניין דימונה — ג'ון קנדי. ושמה צריך היה לדעת אהרונסון להחליף את בן-גוריון 'הגרעיניסט' באשכול שהיה הרבה פחות חד-משמעי בתחום זה כדי להדק את היחסים עם האמריקנים? ייתכן שהמשבר של

